

Людмила Савич

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ: АНАЛІЗ НАУКОВИХ РОЗВІДОК О.М.БІЛЯЄВА

Проаналізовано один із аспектів наукового доробку професора О.М. Біляєва – культура мовлення вчителя у школі. Розмежовано поняття «мова» та «мовлення», окреслено особливості мовлення вчителя, його значення у професійній діяльності; висвітлено як здобутки, так і прогалини в мовній підготовці та мовленнєвій діяльності вчителів.

Ключові слова: мова, мовлення, культура мовлення, мовленнєва майстерність.

В умовах розбудови незалежної України і пов'язаного з ним процесу національного відродження, розвитку самобутньої української культури, складовою якої є рідна мова, перед сучасною школою виникає ряд важливих питань, які потребують нагального вирішення. Одне з них – культура мовлення, зокрема усного і писемного.

Протягом багатьох років культурі українського мовлення не приділялося належної уваги. Поради і настанови зводились лише до сухих декларацій; не розмежовувалися такі поняття як «мова» і «мовлення». Тому О.М. Біляєв, який стояв біля витоків методики викладання мови, вбачав у цьому проблему школи, яка повинна закладати основи культури мовлення. Вчитель, на його думку, «повинен дати зразок змістовного, точного, виразного й емоційного, бездоганно грамотного мовлення» [6, 38].

Проблема культури мовлення привертає увагу багатьох сучасних учених, зокрема концептуальні основи мовленнєвої підготовки окреслені М. Вашуленком, О. Горошкіною, С. Єрмоленко, В. Мельничайком, М. Пентилюк, В. Плахотником, Л. Симоненковою, Л. Скуратівським, Л. Стурганець, Г. Шелеховою.

Виходячи із цього, мета статті – висвітлити погляди О.М. Біляєва про роль і значення мовленнєвої культури вчителів загальноосвітніх шкіл, помилки, недоліки та основні вимоги, що їх висував вчений.

Для досягнення поставленої мети потрібно розв'язати такі науково-методичні завдання: 1) розмежувати поняття «мова» і «мовлення»; 2) окреслити вимоги до культурного мовлення; 3) вказати основні групи недоліків, що є характерними для мовлення педагогів .

Довгий час у лінгвістиці слово «мовлення» не вживалося; використовувався термін «мова». Лише у другій половині 60-х років ХХ століття термін «мовлення» активно увійшов у шкільну практику (маємо на увазі колективну працю Інституту мовознавства ім. О. Потебні «Закономірності розвитку усного літературного мовлення» [1]).

На думку Олександра Михайловича, мова та мовлення – різні поняття, та між ними існує тісний зв'язок; «це дві форми існування одного суспільного явища, що співвідносяться між собою як загальне (мова) і конкретне (мовлення)» [6, 38].

Як відомо, мова – об'єктивно існуюча, історично устелена система звуків, лексики, правил словотворення і словозміни, побудови речень і тексту, якими користуються її носії для висловлення думок, передачі почуттів. Мова існує тільки у мовленні, без нього вона не може виконувати свою основну функцію – комунікативну. З іншого боку, мовлення теж неможливе без мови, без її складу, законів, граматики.

Мовлення, за словами О.М. Біляєва, завжди індивідуальне, бо кожна людина відрізняється особливою манерою розповіді.

Розрізняють усне і писемне мовлення. Ці обидві форми є однаково важливим для суспільства, обом їм властиві певні норми і кожна з них має свою специфіку.

Найпоширенішим, як вважає лінгводидакт, є усне мовлення, яке обслуговує стосунки між людьми і розраховане на конкретного слухача. Сфера його вжитку – розповідь, бесіда, розмова. Допустимим тут є вживання побутової лексики, розмовно-просторічних слів, своєрідних фразеологізмів, оскільки співрозмовники мають змогу уточнити і з'ясувати те, що виявляється незрозумілим. Усному мовленню не властива повнота в словесному і граматичному оформленні думок. Тут переважає вживання простих речень, безсполучникового зв'язку, рідко використовуються звороти. Тут дозволяється використання додаткових засобів висловлення (інтонації, міміки, жестів). Перед мовцем постає завдання: швидко добирати слова, правильно конструювати речення.

Особливо це відноситься до вчителів, зокрема, словесників, котрі повинні при цьому дотримуватись загальноприйнятих норм літературної мови. Олександр Михайлович підкреслює, що мовлення вчителя повинно бути емоційним. Педагог має звертатися не лише до розуму дітей, а й дбати про їхні почуття. Лише за такої умови засвоєння навчального матеріалу буде найбільш продуктивним, оскільки «знання, не підкріплені і не зігріті позитивними емоціями, залишають учня холодним й індіферентним, не зачіпають за живе, швидко «вивітрюються» [6, 39].

Писемне мовлення характеризується більш розгорнутим, повнішим оформленням; сприймається зором, безпосереднє спілкування тут відсутнє.

Будь-яке мовлення, зауважує О.М. Біляєв, повинне бути бездоганно грамотним.

Олександр Михайлович окреслює вимоги до культурного мовлення. Воно повинне бути:

а) змістовним, тобто розкривати предмет розмови з дотриманням логічної послідовності і доказовості думок; важливих при цьому є лаконізм, відсутність пустих фраз, невиправданих повторень і дублювань;

б) правильним – відповідати нормам літературної мови (що особливо важливо для словесника);

в) комунікативно доцільним: визначається мотивованим вибором мовних засобів (який із них, залежно від мовленнєвої ситуації, є доречніший, точніший, виразніший);

г) багатим, тобто повинне містити великий обсяг слів, різноманітність уживаних морфологічних норм, синтаксичних конструкцій;

г) точним, бути пов'язаним з оптимальним слововживанням, тобто використання тих засобів мови, які допоможуть якнайкраще передати зміст висловлювання;

д) стилістично вправним вважається мовлення, яке за своєю будовою і мовним оформленням відповідає особливостям певного функціонального стилю та типові мовлення, стилістичним нормам мови. Таке мовлення характеризується стильовою єдністю;

е) грамотним, що полягає у дотриманні правил правопису.

Коли говорити про мовленнєву майстерність педагогів, варто зауважити, що вона пов'язана із природним даром слова, яке набувається з часом. Важливою при цьому є відповідна інтонація, міміка та жести, добре поставлений голос, чітка дикція, паузи.

Наголошує лінгводидакт і на важливому для педагогів мовленнєвому етикету, що «полягає в умінні уважно, з цікавістю слухати співрозмовників, нікого не перебиваючи, тактовно включатися в розмову, докладно і зрозуміло висловлюватися, говорити толерантно, з повагою, використовуючи гречні слова» [8, 24].

Негативним моментом у практиці вчителів, в тому числі і словесників, є вживання діалектизмів, просторіччя, кальок, запозичень, мовних штамів. Висока культура мовлення немислима без дотримання мовленнєвого етикету. Для цього Олександр Михайлович радить «уважно, з цікавістю слухати співрозмовників, нікого не перебиваючи, тактовно включатися в розмову, докладно і зрозуміло висловлюватися, говорити толерантно, з повагою, використовуючи гречні слова» [6, 40].

Коли йдеться про рівень мовленнєвої культури вчителів, то О.М. Біляєв наголошує, що він в основному відповідає переліченим вимогам; відзначається достатнім обсягом активного словника, різноманітністю уживаних форм і синтаксичних конструкцій.

Проте негативні моменти все ж таки мають місце у культурі українського мовлення в навчальних закладах. Методист наводить ґрунтовні причини, які призвели до цього. По-перше, антинародна русифікаторська політика авторитарного режиму, що впродовж десятиріч активно проводилася в Україні; по-друге, нігілістичне ставлення до української мови; по-третє, культивування українсько-російського мовного «суржику»; по-четверте, слабка мовна підготовка школярів. Основною прогалиною в мовленнєвій культурі є те, що, навчаючись в педагогічних закладах, майбутні

педагогі зосереджуються на теоретичному рівні викладання фахових дисциплін; роботу ж над розвитком мовлення залишають поза увагою.

Аналіз наукових праць лінгводидакта засвідчує його обізнаність у питаннях культури мовлення вчителів. Внаслідок спостережень (йдеться про відвідані уроки та заняття з рідної мови, бесіди з учителями, рецензування і редагування наукових статей, аналіз курсових та випускних робіт тощо) Олександр Михайлович визначив ряд помилок, які є характерними для словесників. Він виділяє: 1) недоречне використання під час розповіді чи пояснення навчального матеріалу елементів писемного мовлення. Як наслідок, передача змісту параграфа чи розділу присипає увагу учня, а це призводить до байдужості до предмета розмови. Таке мовлення є важким для сприймання, штучним; 2) відсутність стрункості, логічної послідовності, чіткості, повноти в розкритті предмета, уривчастість, незакінченість фраз – основні недоліки діалогічного мовлення вчителя.

З метою усунення цих помилок при підготовці до уроків педагог повинен пам'ятати, що «треба не лише продумувати його зміст, порядок викладу, пояснення матеріалу, але й – це надзвичайно важливо – мовне оформлення: як, якими словами передати дітям потрібну навчальну інформацію» [6, 40].

Коли говорити про діалогічне мовлення (варто пригадати, що діалог – форма спілкування, за якої співрозмовники взаємно ставлять запитання, обмінюються думками, завдяки чому доходять певних висновків, формулюють визначення, правила), то, на думку О.М. Біляєва, вчитель повинен спершу продумати систему запитання для учнів, передбачити їхні відповіді. Звідси випливає, що педагог має «бездоганно володіти своїм предметом, добре знати кожного учасника співбесіди, його можливості» [6, 41].

За часів незалежності, а відповідно і надання українській мові статусу державної, перед суспільством, наголошує методист, постало важливе завдання: провести «українізацію української мови, а значить і мовлення: насичення їх власне українською лексикою та фразеологією, властивими гарній мові і такому ж мовленню граматичними формами та синтаксичними конструкціями» [8, 25].

В активному словнику вчителів рідної мови та літератури повинні, підкреслює науковець, з'явитися такі слова, як *варто*, *водограй*, *доробок*, *книгозбірня*, *майдан*, *сукня*, *осоння*, *часопис*, *гречний*, *чемний*, *крислатий*, *ошатний*, *цнотливий*, *започаткувати*, *зголоситися*, *нездужати*, *побратися*, *повсякчас* тощо.

Для увиразнення й збагачення мовлення доцільним є використання словосполук-фразеологізмів (наприклад, *багато важити*, *вільний птах*, *наріжний камінь*), крилатих висловів («*Де згода в сімействі, там мир і тишина*» (І. Котляревський), «*Хіба режуть воли, як ясла повні?*» (Панас Мирний) тощо).

Поряд з цим застерігає Олександр Михайлович від прямого перекла-

ду, калькування російських фразеологізмів. Часто у школах можемо почути: «думки співпадають» (замість збігаються), «відношення (замість ставлення) до навчання», «круглий (замість цілий або увесь) рік, що є грубим порушенням усіх норм.

Практика доводить, що важливими недоліками культури мовлення вчителів-словесників є:

1) відсутність правильної вимови (зокрема, африкатів дз, дж; проривного г; уживанням кличного відмінка; безособових дієслівних форм на -но, -то; сполучення приголосних -ться, -шся);

2) ігнорування евфонічних засобів (найчастіше у вимові чергування звуків у/в та і/й);

3) вживання неправильного наголосу (особливо, коли йде мова про терміни).

Відповідно до норм, визначає О.М. Біляєв і типові недоліки у мовленні людей. Так, серед лексичних недоліків, він виділяє: а) вживання слів у невласливому для контексту значенні («відбиття (замість зображення) життя, «грати значення» (замість роль); б) порушення лексичної сполучуваності слів («вірно (замість правильно) відповідати», «день відчинених (замість відкритих) дверей»); в) багатослів'я, плеоназм (не варто вживати слова «ну», «значить», «також»; «вперше знайомитися», «сатирична карикатура» тощо); г) тавтології (наприклад, «внести внесок в літературу», «саджати у саду саджанці»); г) уживання лексичних діалектизмів, русизмів (як-от: «видне місце в літературі» (замість чільне місце в літературі), «шахматна гра» (замість шахова гра).

Коли говорити про стилістичні недоліки, то, на думку Олександра Михайловича, мовлення педагогів свідчить про невисокий рівень їх стилістичних умінь і навичок. Часто вчителі неправомірно вживають повторення тих самих слів і зворотів, що створює звукові одноманітність мовлення.

Характеризуючи групу граматичних помилок (а це: словотворчі, морфологічні та синтаксичні), зупинимось детальніше на кожній з них.

Словотворчі помилки пов'язані з неприйнятими у літературній мові утворень на зразок «Галін» (від Галя), «з року в рік» (рік у рік), «дочкин» (від дочка). Ця група є порівняно не чисельною.

Морфологічні помилки зустрічаються частіше у мовленні вчителів. Найпоширенішими є помилки в морфологічних формах слів («баче», «хотять», «самий прекрасний»), у вживанні словосполучень числівників з іменниками на означення часу («в сім годин», «п'ять хвилин десятої»), складених формах числівників («пятидесяти», «в сорок першому – сорок п'ятих роках»).

Група синтаксичних помилок, на думку лінгводидакта, є найчисельнішою і виявляється у наступному: неправильній побудові дієслівних словосполучень; сполучення з прийменником по (наприклад, «комісія по (для) перегляду програм», «скучати по матері» (за матір'ю); надуживання однотип-

ними реченнями; невправно побудовані, кострубаті, громіздкі речення.

Говорити про орфографічні та пунктуаційні помилки стосовно мовлення вчителя, на думку методиста, не зовсім коректно, хоча тут теж трапляються недоліки.

Олександр Михайлович радить усіх педагогам, незалежно від спеціалізації, звернути увагу на ці недоліки, і намагатись не повторювати їх у своїй практиці. Для цього доцільним буде користування різними словниками, що сприятиме подоланню наведених вище недоліків у культурі мовлення вчителів.

З впевненістю можемо погодитись із думкою науковця про те, що «справжній вчитель – завжди учень» [6, 44], тому педагоги повинні постійно збагачувати й оновлювати свої знання, вдосконалювати мовлення, підвищувати його культуру.

Проведений нами аналіз, дає нам право стверджувати, що Олександр Михайлович Біляєв не стояв осторонь важливих методичних проблем, однієї з яких є культура мовлення вчителів. Хоч змінюється час, людство дедалі більше прогресує, але проблеми залишаються ті ж. Тому доцільним буде звернення багатьох педагогів до надбань науковця з метою піднесення рівня їх мовленнєвої культури, що є особливо актуальним у наш час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беляєв О.М. Лінгвістичні основи розвитку усної мови учнів // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 275–281.
2. Беляєв О.М. Нова програма – нові завдання [Про запровадження нових програм з мови в школах] // Українська мова і література в школі. – 1969. – № 11. – С. 7.
3. Беляєв О.М. Підвищувати якість навчання мови // Українська мова і література в школі. – 1976. – № 8. – С. 13–23.
4. Беляєв О.М. Сучасний урок мови // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 9. – С. 1–10.
5. Беляєв О.М. Сучасний урок української мови. – К.: Рад. школа, 1981. – 176 с.
6. Біляєв О.М. Культура мовлення вчителя-словесника // Дивослово. – 1995. – № 8. – С. 37–42.
7. Біляєв О.М. Лінгвістичний аналіз мовлення вчителя // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 1. – С. 39–41.
8. Біляєв О.М. Про культуру мовлення вчителів-словесників, учителів загалом і не лише словесників // Урок української. – 2000. – № 1. – С. 23–27.